

<https://doi.org/10.62837/2026.1.114>

MƏMMƏDOVA ŞƏHLA YUSİF QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“Xarici dillər” kafedrası
i-mail: memmedovashela3@gmail.com
ORCID.M.Şəhla: 0009-0008-7416-6835

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİN LEKSİK-QRAMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Sintaksis sözlərin birləşməsi qaydalarından ,söz birləşmələrindən ,cümlə və onun növlərindən bəhs edir.Söz birləşmələri kimi cümlə problemi də dilçilikdə mühüm məsələlərdən biri hesab olunur.Mürəkkəb cümlə problemi hələ də bir çox dilçi alimləri maraqlandırmışdır.Əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş ,tədricən hadisələr arasında ziddiyət, səbəb, şərt, nəticə, qoşulma və s. əlaqələr dərk olunduqca, yeni sintaktik modellər yarandıqca tabeli mürəkkəbcümlələr də formalaşmağa başlamışdır. Tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibindəki sadə cümlələr bir- birinə bağlayıcılarla , bağlayıcı zərflərlə və intonasiya vasitəsi ilə bağlanırlar.

Açar sözlər : təyin budaq cümləsi ,tabeli mürəkkəb cümlə ,məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi ,bağlayıcı ,sintaktik qayda.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində budaq cümlə baş cümləyə iki yolla bağlanır: tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə və heç bir bağlayıcı olmadan.

Barabash T.A.-A Gulide to Better Grammar - M; “Visshaya Shkola”Müəllif yazır:Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş h”ər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir.Təyin budaq cümlələri baş cümləyə nisbi əvəzliliklə və nisbi zərflərlə bağlanır.Təyin budaq cümlələri iki cür olur : məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri və təsviredici təyin budaq cümlələri.[1.p.116].

Ganshina M.,Vasilevskaya N;”English Grammar”.- M:1964. Müəlliflər öz əsərlərində qeyd edirlər:”Təyin budaq cümləsini təqdim edən nisbi əvəzliliklər (**whom, whose, which,that,as**) məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır.Əgər nisbi əvəzlilik sözü ilə işlənsə, sözü budaq cümlənin axırında feildən sonra durur. Məsələn: **The girls that I work are having lunch.**-Mənimlə işləyən qızlar lanc yeyirlər.Təyin budaq cümlələrində **who** əvəzliyinin obyekt halı olan **whom** və **which** əvəzlilikləri çox vaxt **that** əvəzliyi ilə əvəz olunur. Məsələn : **A letter that (which) is written in pencil is difficult to read.** [2.p.133-148]

Ivan Michael.”Practical English Usage.-M:Visshaya Shkola 1984.Ivan Mışel öz əsərində yazır:”İngilis dilində **“ appositve attrbutiv clauses”**adlanan

budaq cümlələri də var ki, onlar baş cümlədə olan hər hansı bir ismin əlavəsi kimi işlənir. Bu halda təyin olunan söz çox vaxt mücərrəd isiml, yəni **idea, chance, method, way, statement, fact** və s. sözlərlə ifadə olunur. Bu zaman budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcılarla bağlanır və heç zaman cümlədən atıla bilməz. Məsələn: "**appositive attributive clauses**" adlanan budaq cümlələri də var ki, onlar baş cümlədə olan hər hansı bir ismin əlavəsi kimi işlənir. Bu halda təyin olunan söz çox vaxt mücərrəd isimlə, yəni **idea, chance, method, way, statement, fact** və s. sözlərlə ifadə olunur. Bu zaman budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcılarla bağlanır və heç zaman cümlədən atıla bilməz. Məsələn:

a) He sang loudly, just like the Spanish apabambas sang in Algeria.

O, ispan apabaçılarının Əlcəzairdə oxuduğu kimi ucadan mahnı oxuyurdu.

b) A week later Dorian Gray was at his house in the country, where he had invited Lord Henry and several other friends. Bir həftə sonra Dorian Qrey Lord Henrini və bir neçə dostunu dəvət etdiyi kənd evində idi. [3.p.443-456]

Musayev O. "İngilis dilinin qrammatikası". Bakı, 1986. "Maarif" nəşr. Oruc müəllim "İngilis dilinin qrammatikası" kitabında yazır: "That was the time when thousands of workers in the area were streaming out of the plants. Bu, həmin diyarda minlərlə işçinin zavodlardan axışdığı bir vaxt idi. I don't like the method how he explained the matter. But he could see now no reason why he should not smoke. Mən onun məsələni izah etdiyi metodunu xoşlamıram. Ancaq o nə üçün siqaret çəkməyəcəyinin səbəbini bilmirdi. [4.s.78-86]

Əliyeva Ə. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri "B. Elm. n. s. O yazır: Əvəzliliklərin işlənməsində bir çox qaydalar mövcuddur. Məsələn: **The fact that he has not said anything surprises everybody** -Onun heç nə deməməsi faktı hər kəsi təəcübləndirir. Beləliklə, tamamilə aydındır ki, nisbi əvəzliliklər təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün işlənir və bağlayıcılardan olunan təyin budaq cümləsində fərqlənir ki, onlar həm də bir cümlə üzvü kimi çıxış edirlər.

Əvəzliliklərin işlənməsində aşağıdakı qaydalara nəzər salaq:

1) **Who (whom), whose, which** sual əvəzlilikləri orta əsrlər ingilis dilində nisbi əvəzliliklər kimi işlədilmişdir. Erkən orta əsrlər ingilis dilində **that** geniş işlənməmişdir, lakin indi **wh** əvəzliliklərinin, xüsusilə, canlılara aid olan **who** əvəzliliklərinin işlədilməsinə geniş meyil var.

2) Heyvan, bəzən kişi və ya qadın cinsinə aid olduqda **who** əvəzliyi işlənir. Lakin bu qayda bəzən pozulur və biz tez-tez **which** əvəzliyinin kişi və ya qadın cinsi ilə, **who** əvəzliyinin isə orta cinslə əlaqələndiyinin şahidi oluruq.

3) Ölkə adları coğrafi nöqtəyi nəzərdən götürüldükdə **which** əvəzliyi, siyasi anlayış kimi götürüldükdə isə **who** əvəzliyi işlənir. Lakin bununla belə həmin məsələdə həddindən artıq tərəddüdlər var.

4) Əgər kollektiv isim bütöv bir toplumu bildirirsə **which** əvəzliyinin (feil təkdə); ayrı-ayrı şəxsləri nəzərdə tutursa **who** əvəzliyi işlənir (feil cəmdə).

5) Poeziyada əşyaları təcəssüm etdirmək üçün **who** əvəzliyi işlənir.

6) Əgər təyin olunan söz peşə, şəxsiyyət ifadə edən ismi xəbərdirsə, onda **which** və ya **that** işlənir. Təyin etdiyi söz kimi **which** əvəzliyinin də sifəti predifakətə və ya bütöv bir cümləsi ola bilər. Belə olan halda baş cümləyə **which**-lə bağlanan budaq cümlələr həmişə təsviredici olur.

7) Orta əsrlər ingilis dilində və erkən müasir ingilis dilində **that** həmişə nisbi əvəzlik kimi işlənmişdir. İndi **that** təsviredici təyin budaq cümləsində nadir hallarda işlənir və hətta məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrində belə, **who** əvəzliyinin işlədilməsinə güclü, **that** əvəzliyinin yalnız əşyalara uyğun olaraq işlədilməsinə isə nisbətən az meyl var. Lakin **that** əvəzliyinin insanlara və əşyalara aid olaraq sərbəst işləndiyi bəzi nümunələr var. Təyin budaq cümləsində **that** tez-tez işlənir:

a) aşağıdakı əvəzlilərlə: **all ,everything, nothingle, something, anything, much, little ,few;**

b) Üstünlük dərəcəsi və the **first** - lə. [5.s.312].

Wh ,Whic,That əvəzlilərinin təyin budaq cümlələrində işlənməsi. Əvəzlilərin işlənməsində aşağıdakı qaydalara nəzər salmaq:

1) Who (whom), whose, which sual əvəzliləri orta əsrlər ingilis dilində nisbi əvəzlilər kimi işlədilmişdir. Erkən orta əsrlər ingilis dilində **that** geniş işlənməmişdir, lakin indi **wh**-əvəzlilərinin, xüsusilə canlılara aid olan **who** əvəzliyinin işlədilməsinə geniş meyl var. Məsələn: Miss Noylor, who had gone into the house, came back... Evə daxil olmuş xanım Naylor çölə çıxdı. About this time Mrs. Decie ,his wife's sister, whose husband died in the East, returned to England. Elə bu zaman arvadının bacısı, əri, Şərqdə ölmüş xanım Desi İngiltərəyə qayıtdı. This room, which served for studio, bedroom and sitting room, was bare and dusty. Studiya, yataq otağı və qonaq otağı kimi istifadədə olan bu otaq bəzəksiz idi. Məsələn:

The breeze that blew up the narrow street was fresh with the smell of the harbour.

Darısqal küçədən əsən xəfif külək tərəvətli dəniz ətri saçdı.

2) Heyvan kişi və qadın cinsinə aid olduqda **who** əvəzləyici , orta cinsə aid olduqda isə **which** əvəzliyi işlənir. Lakin bu qayda bəzən pozulur və biz tez-tez **which** əvəzliyinin kişi və ya qadın cinsi ilə **who** əvəzliyinin isə orta cinslə əlaqələndiyinin şahidi oluruq. Məsələn : All at once I remembered that It might be Pilot :who when the kitchen - door chanced to be left open not unfrequently found his way up to the threshold of Mr. Rochester' s chamber. Dərhal xatırladım ki, bu, mətbəx qapısı təsadüfən açıq qalanda tez-tez yolunu cənab Roçesterin otağının astanasından salan Paylot ola bilərdi.

James ... shifted his feet uneasily, and put one on the cat which had unwisely taken refuge from old Jolyon beside him . Ceyms narahatlıqla ayaqlarının yerini dəyişirdi və ayağının birini böyründəki qoca Calyondan qaçıb canını qurtaran axmaq pişiyin üstünə qoydu . 3)Ölkə adları coğrafi nöqtəyi nəzərdən götürüldükdə **which** əvəzliyi, siyasi anlayış kimi götürüldükdə isə **who** əvəzliyi kimi işlənir. Bununla belə həddindən artıq tərəddüd var. Məsələn :For travelling I prefer Norway ,which is more mountainous than Sweden . Səyahət üçün İsveçdən daha dağlıq əraziyə malik olan Norveçü üstün tuturam.

4)Əgər kollektiv isim bütöv bir toplumu bildirirsə **which** əvəzliyini (feil təkdə); ayrı- ayrı şəxsləri nəzərdə tutursa **who** əvəzliyini işlədirik(feil cəmdə)

Məsələn:The commission which consisted of ten members ,was unanimous in its decision . On üzvdən ibarət olan komissiya öz qərarında yekdil idi. The crew ,who were all asleep, forgot to hoist a lantern.Yatmış dəstə üzvləri fənər yandırmağı unutmuşdular.

Praktik əhəmiyyəti. Məqalədə qeyd olunur: a) poeziyada əşyaları təcəssüm etdirmək üçün **who** əvəzliyindən istifadə edilir. Məsələn: And narcissi the fairest among them all ,ho gaze on their eyes in the stream's jrecess,Till they die of their own dear loveliness. b)Həmçinin, təyin olunan söz peşə ,şəxsiyyət ifadə edən isimi xəbərdirsə ,ona **which** və **that** işlənir. Məsələn :He is not the man **which** you think him to be. O sizin düşündüyünüz kimi deyil. He is not the man **whom** you think him to be. O zənn etdiyimiz adam deyil .

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, cümlədəTəyin olunan söz kimi , **which** əvəzliyində də sifəti-predikiaktivi və ya bütöv bir cümləsi ola bilər. Belə olan halda baş cümləyə **which** -lə bağlanan budaq cümlələr həmişə təsviredici olur. Məsələn: It was evedent, indeed, that she wished me to drop the subject, which I did accordingly.

Nəticə. Beləliklə, təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, təyin edir.Təyin budaq cümlələri baş cümləyə nisbi əvəzliliklərlə və nisbi zərflərlə bağlanır.Təyin budaq cümlələri iki cür olur: məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri və təsviredici təyin budaq cümlələri. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü mənaca məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir və müəyyənləşir.Təsviredici təyin budaq cümlələri təyin olunan söz haqqında əlavə məlumat verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.BarabaNsh T.A.-A Gulide to Better Grammar - M; Visshaya Shkola .p.116
- 2.Ganshina M.,Vasilevskaya N;English Grammar.- M:1964. P.133-148.
- 3.İvan Michael.Practical English Usage.-M:Visshaya Shkola .1984.p.443-456.
- 4.Musayev O."İngilis dilinin qrammatikası" .Bakı,1986."Maarif"nəşr.səh:78-86.

5.Əliyeva Ə.Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri.
B.Maarif.n.s.312.

MAMMADOVA SHAHLA
THE GRAMMATICAL FEATURES OF ATTRIBUTIVE SUBORDINATE
CLAUSES IN THE ENGLISH LANGUAGE
SUMMARY

Syntax studies the rules of word combinations, phrases, sentences, and their types. Like phrases, the problem of sentences is also considered a key issue in linguistics. The problem of complex sentences continues to interest many linguists. Initially, simple sentences were combined on an equal basis, forming independent complex sentences. Gradually, as contradictions, causes, conditions, results, connections, etc., between events were understood and new syntactic models emerged, subordinate complex sentences began to form. Simple sentences in independent complex sentences are connected to each other by conjunctions, linking adverbs, and intonation. In the English language the attributive subordinate clauses are connected by means of particles or without them. In the majority of cases the attributive subordinate clause comes after the word which it defines. In translations of English sentences with attributive subordinate clauses we must observe the syntactical norms of this language.

Key words: the attributive subordinate clauses, the compound sentence, appositive attributive clauses, particle, syntactical norms.

**Грамматические и лексические особенности атрибутивного
подчиненного положения в английском языке**
Резюме

Синтаксис изучает правила сочетания слов, словосочетания, предложения и их типы. Как и словосочетания, проблема предложений также считается одним из важных вопросов в лингвистике. Проблема сложных предложений до сих пор интересует многих лингвистов. Сначала простые предложения объединялись на равноправной основе, образуя независимые сложные предложения, и постепенно, по мере понимания противоречий, причин, условий, результатов, связей и т. д. между событиями, и появления новых синтаксических моделей, начали формироваться подчиненные сложные предложения. Простые предложения в независимом сложном предложении соединяются друг с другом союзами, связующими наречиями и интонацией.

В английском языке часто сложных предложений с определительными придаточными соединяются с помощью союзов или без них. В большинстве случаев придаточные определительные следуют за словами, которые они определяют. В переводе английских предложений придаточными определительными следует соблюдать синтаксические нормы английского языка.

Ключевые слова: придаточное определительное ,сложное предложение , союз, синтаксические нормы , отделительное придаточное определительное
Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyə Rzayeva*

QASIMOVA SƏDAQƏT NADIR QIZI
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

TERMİN YARADICILIĞINDA DİLİN DAXİLİ İMKANLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Terminologiya elmin, texnikanın, istehsalatın, sənaye və kənd təsərrüfatının, ədəbiyyat və incəsənətin, iqtisadiyyat, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları dəqiq və dürüst ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir. Terminologiya leksikologiyanın ən fəal, dəyişkən, artan, təkmilləşən, yeniləşən hissəsi olmaqla yanaşı, sosial-iqtisadi inkişaf, elmi texniki tərəqqi, mədəni inqilab, istehsalın intensivləşməsi nəticəsində yaranan çoxlu sayda elmi səciyyəli sözlərin toplum olaraq yaratdığı sistemdir. Yəni dilin leksik qatının xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən vahidlər terminoloji sistem yaradır. Bu sistemə daxil olan sözlər fərqli xüsusiyyətləri, spesifik əlamətləri ilə digər sözlərdən seçilir və dilin elmi üslubunun formalaşmasında başlıca rol oynayır. Son dövrlər ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar bank maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olmuşdur. Bu sahədə işlənən terminlərin böyük qismi ana dilimizdə işlənən sözlərdir: borc, gəlir, bazar, xidmət, iştirakçı və s. Ancaq bununla yanaşı iqtisadi sahədə kalka yolu ilə yaradılan terminlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, səhmdar, sifarişçi, ödəmə və s. Avropa dillərindən alınan terminlərin əksəriyyəti beynəlxalq səciyyə daşımaqla yanaşı, mənbə dildə olduğu kimi işlənir: bank, audit, dividend və s. Qloballaşan dünyada universallıq meyli hər sahədə olduğu kimi, iqtisadiyyat terminologiya və anlayışlar sahəsində də xüsusilə özünü büruzə verir. Təbii ki, milliyyətdən və dilindən asılı olmayaraq, dünyanın hər bir vətəndaşı üçün internet, kompüter, e-mail və s. terminlər o qədər doğmadır ki, onları ana dilinə tərcümə etmək haqqında çox az sayda adam düşünür. Bu qəbildən olan dövlət maliyyəsi sahəsində bir sıra populyar anlayışları, məsələn, büdcə, bank, birja və s. kimi terminləri göstərmək olar. Amma bununla yanaşı, dövlət maliyyəsi sahəsi o qədər zəngin və mürəkkəbdir ki, burada çoxsaylı mürəkkəb anlayışları ifadə edən terminlər də mövcuddur.

Həm ümumi leksik fond, həm də terminoloji leksika iki mənbə hesabına dilin daxili imkanları hesabına və sözləmə yolu ilə zənginləşir. Bu da dilin bütövlükdə leksik sisteminin zənginləşmə qanunauyğunluqları ilə eyniyyət təşkil edir. Milli dil

əsasında termin yaradıcılığı prosesi daim terminologiyanın inkişafında əsas mənbə olmuşdur. Hal-hazırda mövcud sözlərin yeni məna ifadə etməsi ilə yeni yaranan anlayışların ifadə vasitələrinin müəyyənləşməsi ən məhsuldar üsullardan biridir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində kənd təsərrüfatı, coğrafiya, geologiya, həmçinin başqa sahələrə aid terminologiyanın təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün əsas mənbələrdən biri dialekt və şivələrdir. Azərbaycanda qədim zamanlardan əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq kimi sahələr geniş inkişaf etdiyindən Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif peşə və sənətlərə aid texniki alət və vasitələrlə bağlı çoxlu sözlər işlədilmiş və indi də işlədilməkdədir. Ona görə də bu sahələrə aid anlayışların adlandırılmasında dialektlərdə işlədilən söz və ifadələrdən istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, son dövrlərdə terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı dialektlərə məxsus söz və ifadələrə daha çox yer ayrılmışdır. Məsələn, heyvandarlığa, torpaqşünaslığa, coğrafiyaya aid terminoloji lüğətlərdə bir sıra dölçə, kədi, ödək, mağal, bozaq, burma, çilləmə, göycə, acıqovun və s. dialekt sözləri termin kimi işlənmişdir. Bu lüğətlərdə dialekt və şivələrdən termin kimi işlətmək üçün sözlər götürülərkən müəyyən prinsiplər gözlənilmiş, eyni məfhumun ifadəsi üçün müxtəlif dialektlərdə müxtəlif sözlər işlədilsə də, belə sözlərdən daha əlverişlisi, nəzərdə tutulan məfhumu daha dəqiq ifadə edəni seçilmişdir. Elmi terminologiyanın inkişafı üçün xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi zəruridir. Dilimizi yad təsirlərin qalıqlarından təmizləmək üçün, ilk növbədə, xalq dilinə müraciət etmək ən doğru seçimdir. Belə ki, terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə dialekt vahid olsa da, bu mühitdən kənarında xüsusi funksiya daşıyan elmi səciyyəli sözlərə çevrilir. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, bir çox terminoloji sahələrdə dialekt sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Lakin terminlər dialekt sözlərindən öz funksiyasına və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Dialekt sözləri hesabına anlayışların yaranması həm başqa dillərdən söz alınmasının qarşısını alır, həm də həmin məfhumların dildə asan ifadə olunmasına şərait yaradır. Bu proses dilin lüğət fondu tərkibində baş verir və yaranan hər yeni termin-sözlə lüğət tərkibi keyfiyyətcə zənginləşir. Müasir dövrdə yeni texnologiyaların genişlənməsi ilə bağlı olaraq dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığına şərait yaranmışdır. Semantik üsulla terminoloji leksikanın inkişaf prosesində dil vahidləri təkmənalılıqdan omonimliyə doğru inkişaf edir. Bu zaman ümumişlək söz əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq tamamilə yeni mənada terminləşir. Beləliklə, sözlər səs tərkibi, formaca sabit qalmaq şərti ilə yeni mənələrdən əlavə terminoloji mənalar da qazanır, məsələn: qırış sözü ümumişlək söz kimi “bir şeyin büküldüyü və qatlandığı yerdə qalan iz”, maliyyə sahəsində “investorlar üçün maraq doğuran, onların diqqətini çəkən maliyyə innovasiyası, maliyyə bazarında qeyri-adi hadisə”dir. Müasir Azərbaycan dilində terminlər üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, semantik üsulla formalaşmış terminlərin əksəriyyəti qrammatik mənsubiyyətinə görə isimdirlər. Həmçinin bu

isimlərin hamısı ümumişlək sözlərdir və semantik inkişaf nəticəsində termin funksiyasında işlənilir. “Elmi-texniki inkişaf nəticəsində meydana çıxan anlayışları yeni sözlərlə ifadə etmək əvəzinə, dilin daxili imkanlarına əsaslanaraq lüğət tərkibində işlənən sözlərə yeni semantik məna vermək daha məqsədəuyğundur”. Semantik üsuldan hazırda geniş şəkildə istifadə olunur. Daha doğrusu, müasir ədəbi dillərin terminologiyasında sözlərin mənasının dəyişdirilməsi üsulu geniş tətbiq olunur. Hazırda elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində bu üsullarla yaranmış terminlər çoxdur. Hamıya məlum olan Azərbaycan sözlərindən terminlər yaratmaq, yaxud onlardan termin kimi istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılması və zənginləşməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur.

Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı prosesində kalkalar müasir dövrdə istifadə olunan üsullardandır. Kalkaetmə prosesinin öyrənilməsi ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən dil əlaqələrinin tədqiqi probleminin bir tərkib hissəsidir. Bu prosesin öyrənilməsi, həmçinin müasir dildə baş verən hadisələrin təhlili və tətbiqi ilə bir həmahənglik təşkil edir. Bu baxımdan X.V.Quliyevanın “Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları” adlı monoqrafiyası kalkaların yaranmasını şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillər, kalkaların çoxaspektli xüsusiyyətləri təhlil olunması baxımından diqqəti cəlb edir. O yazır: “Kalkalaşma meyli müasir dövrdə sözəlməyə nisbətən xüsusilə fəaldır. Çünki yeni sözlərin əsas qismi mətbuatda işlənir, ümumişlək səciyyə qazana bilmir. Ona görə də təbii yolla həmin sözlərin kalkasının yaradılmasına zərurət əmələ gəlir”. Azərbaycan dilində kalka yolu ilə termin-söz birləşmələri yaradılarkən həm dilimizin terminlərindən, həm də sözdüzəldici şəkildələrindən geniş istifadə olunur. Hal-hazırda kalka üsulu ilə yaradılan yeni termin-söz birləşmələrinin miqdarı daha çoxdur. Bu üsulla yaradılan terminlərin böyük bir qismini sintaktik yolla əmələ gələn terminlər təşkil edir. Məsələn: aralıq istehlak, artırılmış balans, bilik iqtisadiyyatı, borc neytrallığı və s. Terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqrasiya etməsi, müstəqillik qazandıqdan sonra başqa ölkələrlə azad, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Tərcümə üsulu ilə termin yaradıcılığı prosesi müasir dildə ən çox müraciət olunan üsullardandır. Son dövrlər bir çox elmi sahələrdə terminlərin ingilis dilindən tərcümə olunaraq mənimsənilməsi prosesi müşahidə olunur: administrator-inzibatçı, hot keys- qaynar klavişlər, maouse-siçan, drunk mouse-sərxoş (tutqun) maus və s. Söz və anlayış arasında assosiativ əlaqə termin yaradıcılığının mərkəzində dayanır. Termin anlayışa uyğun gəlmədikdə onu yeni terminlə əvəzləmə zərurəti yaranır. S.Sadıqova yazır: “sərxoş maus-kompüter mausunun kontakt şarının tutulması və ya çirklənməsi zamanı mausa

verilən addır. Burda işlənən “sərxoş” termini anlayışı düzgün ifadə etmədiyinə görə “tutqun” termini ilə əvəz etmək daha münasibdir. Çünki anlayışlar adlandırılarkən terminlə anlayış arasındakı uyğunluqlar nəzərə alınmalıdır”. Alınma sözün milli vahidlərlə əvəz olunması o zaman uğurlu olur ki, yeni yaranan söz struktur və semantik baxımından alınma sözü tam ifadə edə bilsin.s. Quliyeva yazır: “Semantik və struktur normalar pozulduğu halda əvəz olunma məqsədi ilə yaradılan terminlər mənimsənilmir, varianta, sinonimə, paralelə və ya dubletə çevrilir”.

Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi prosesində ayrı-ayrı terminlərin qarşılıqlı dəqiqləşdirilməli, dilimizin söz yaradıcılığı modelinə uyğun gəlməyən terminlər yeni söz ilə əvəz edilməlidir. Alınma və dilin özünəməxsus sözlərinin paralel işlənməsi terminlərdə sinonimlik hadisəsinin yaranmasına səbəb olur. Əslində, bu proses sinonimlik yox, paralellik kimi izah olunur. Çünki sinonimlər dildə bərabərhüquqlu işlənir, biri digərini sıxışdırıb çıxarmır. Terminoloji sahədə işlənən paralellərdə isə bu proses nisbətən fərqlidir və tədricən daha çox işlək olan variantlar dildə sabitləşir. Məsələn, kompüter və bilgisayar terminləri eyni anlayışı ifadə edirdilər. Ancaq müasir dildə məhz kompüter sözü elmi termin kimi sabitləşdi. Terminologiyada bu proses anlayışın mahiyyətini əks etdirən terminin tam formalaşmasına qədər davam edir. Belə ki, nəticədə hansı terminin işlənmə tezliyi dildə artırsa, terminoloji leksikada o yer alır. Dildə asan qavranılan anlayışları dəqiq ifadə edən termin varsa, başqa sinonimləri işlətmək dildə ağırlığa və dolaşılığa səbəb olur. “Yersiz işlənən hər bir leksik ünsür daxil olduğu dilin inkişafına maneçilik törədib, onun milli ahəngini poza bilir. Odur ki, əcnəbi dillərdən termin götürərkən onu dilimizin qayda-qanunlarına tam uyğunlaşdırıb işlətmək üsulunu ön plana çəkmək lazımdır”. Bütün deyilənləri ümumiləşdirsək, müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları, eləcə də alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. S.A.Sadıqova Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını yalnız termin kimi işlənənlər və həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər olmaqla iki qrupa ayırır. Demək, müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Həm ümumişlək, həm termin kimi işlənən sözlər: tələbat, uyğunlaşma, yüklənmə, yükləyici, yazı;

2. Yalnız termin kimi işlənən sözlər: admin, adarme, autizm, dilinq, domen, sloqan; a. Bir neçə sahə üzrə xüsusişləmiş terminlər: relaksasiya, qroteks, fiksiya, breyk, kastinq; b. Yalnız bir sahə üzrə xüsusişləmiş terminlər: ağdiş, bayt, baybek, kiker, printer; c. Müəyyən elmi sahə üzrə bir neçə mənə ifadə edən terminlər: rekvizisiya, rekuperasiya, reqres, adapter, diler, banner, deqradasiya, diskont, inteqrator, kart.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva İ.Z. Azərbaycan dili və alınma terminlər. Terminologiya məsələləri, №1,2013, 24-30 s.

2. Qazıyeva S.Q. İngilis və Azərbaycan dilində neft terminlərinin linqvistik təhlili, onların formalaşmasında tərcümənin rolu. Fil.üzrə fəls.elm.dok.nam.dis. Bakı, 2006, 142 s.
3. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, Maarif 1993, 548 s.
4. Mahmudova Q. Türk dillərində söz və termin yaratma prosesinə bir nəzər. Terminologiya məsələləri, №1, 2014, 89-99 s.
5. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU, 1988, 85 s.
6. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, I cild, 2006, 744s.
8. İzahlı statistika terminləri lüğəti. Bakı, 2010, 702s.

XÜLASƏ

Açar sözlər: terminlər, ümumişlək sözlər, leksika, dil, üsul

Terminologiya leksikologiyanın ən fəal, dəyişkən, artan, təkmilləşən, yeniləşən hissəsidir. Elm və texnikanın inkişafı nəticəsində dilin terminoloji qatı da zənginləşir və inkişaf edir. Lakin dilə sürətlə daxil olan alınma terminlər dilin saflığına xələl gətirmiş olur. Bunun üçün dilin daxili imkanlarından istifadənin optimal bir variant olduğu qənaətinə gəlməliyik. Bu məqalədə biz dilin daxili imkanlarından istifadə edərək, termin yaradıcılığını necə inkişaf etdirə bilərək məsələsini qoymuşuq. Əlbəttə, burda əsas böyük hissə ümumişlək sözlərin və dialektlərin üzərinə düşür. Eyni zamanda kalkalar da termin yaradıcılığında önəmli rol oynayır. Dilimizin təmizliyini qoruyaraq zənginləşdirmək qarşısında duran prioritet məsələlərdəndir.

РЕЗЮМЕ

ГАСЫМОВА САДАГАТ НАДИР КЫЗЫ

Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и
Промышленности

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВНУТРЕННИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЯЗЫКА ПРИ СОЗДАНИИ ТЕРМИНОВ

Ключевые слова: термины, общеупотребительные слова, лексика, язык, метод
Терминология — наиболее активная, изменяющаяся, растущая, совершенствующаяся и обновляющаяся часть лексикологии. В результате развития науки и техники обогащается и развивается также терминологический слой языка. Однако заимствованные термины, быстро входящие в язык,

наносят ущерб его чистоте. Мы считаем, что оптимальным вариантом для этого является использование внутренних возможностей языка. В этой статье мы поставили вопрос о том, как можно развивать терминологию, используя внутренние возможности языка. Конечно, основная часть здесь приходится на общеупотребительные слова и диалекты. В то же время калки играют важную роль в терминообразовании. Защита чистоты нашего языка и его обогащение — одна из приоритетных задач на будущее.

SUMMARY

Gasimova Sadagat Nadir qizi

Azerbaijan State Oil and Industry University

THE IMPORTANCE OF USING THE INTERNAL CAPABILITIES OF THE LANGUAGE IN TERM CREATION

Keywords: terms, common words, vocabulary, language, method.

Terminology is the most active, changing, growing, improving, and renewing part of lexicology. As a result of the development of science and technology, the terminological layer of the language is also enriched and developed. However, borrowed terms that quickly enter the language harm the purity of the language. For this, we believe that using the internal capabilities of the language is an optimal option. In this article, we have posed the question of how we can develop term creativity using the internal capabilities of the language. Of course, the main part here falls on colloquial words and dialects. At the same time, kalkas play an important role in term creation. Enriching our language while preserving its purity is one of the priority issues ahead.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ülkər Aslanova